

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DA ZƏRF BİR NİTQ HİSSƏSİ KİMİ

İlham Babanlı

BDU “Dədə Qorqud” ETL-in elmi işçisi
babanyilhame@gmail.com

XÜLASƏ

Bütün dillərdə zərf qeyri müəyyənliyi, eyni zamanda mütəhərriqliyi və çox dəyişkənliyi ilə seçilən bir nitq hissəsidir. Türk dillərinin Orxon-Yenisey abidələri dövründə zərf hələ bir nitq hissəsi kimi tam təşəkkül tapmasa da, onu ayrıca nitq hissəsi kimi öyrənmək üçün abidələrin dilində zərf kateqoriyası kifayət qədər inkişaf etmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində zərfin həm mənaca, həm də quruluşca növləri aktiv işlənmə tezliyinə malikdirlər. Yəni leksik-qrammatik söz qrupu kimi zərf “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində normativ keyfiyyətdə təzahür edir.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, zərf, nitq hissəsi, kateqoriya.

İş və ya hərəkətə aid əlaməti, keyfiyyəti, hal və ya vəziyyəti, şəraiti, hətta bəzən əlamətin əlamətini bildirən zərfin müstəqil bir nitq hissəsi kimi formalaşması və inkişafı başqa nitq hissələrinin inkişafı ilə bağlıdır. Zərfin adlardan, yəni isim, sifət, say və əvəzləndirən əsas xüsusiyyəti hal şəkilçisi qəbul etməməsidir. Y.Seyidov qeyd edir ki, “*Azərbaycan dilində zərf hesab edilən bir sıra sözlər nitqdə qrammatik dəyişikliyə məruz qalırsa, məsələn, hallanırsa, bu, o deməkdir ki, onların bir qismi zərf deyil, bir qismi isə zərf kimi inkişafını başa çatdırmayıbdır*” (6, s. 356).

Q.Kazımov zərfə belə tərif verib: “*Hərəkətin və ya əlamətin əlamətini bildirən sözlərə zərf deyilir. Hərəkətin əlaməti dedikdə zərflərin şəxslı fellərlə, məsdər və feli bağlama ilə, əlamətin əlaməti dedikdə zərflərin sifət, feli sifət və zərflərlə əlaqəsi nəzərdə tutulur*” (1, s. 359).

B.A.Serebrennikov, N.Z.Hacıyeva “Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası” adlı kitabında yazır: “*Bütün dillərdə zərf qeyri-müəyyənliyi, eyni zamanda mütəhərriqliyi və çox dəyişkənliyi ilə seçilən bir nitq hissəsidir. Zərf kateqoriyasının hal sistemindən çıxan formalar, qoşa sözlər, sifət formaları,*

toplu saylar, feli bağlamalar, leksik və morfoloji baxımdan təcrid olunmuş sözlər daxildir.

Bu son dərəcə qarmaqarışıq kütlənin qədim vəziyyətini aşkarlamaq və onun tarixi dəyişmə yolunu təyin etmək qeyri-mümkündür” (5, s. 315).

Zərfdə mübahisəli məsələlərdən biri də zərfdə müqayisə dərəcələri məsələsidir. Bildiyimiz kimi, müqayisə dərəcələri sifətə aid qrammatik-semantik kateqoriyadır.

Bu münasibət geniş yayılmamışdır. Qrammatika kitablarının bir qisminə belə bir kateqoriya yada salınmır. 1960-cı ildə Akademiyanın dərc etdirdiyi “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nda (I c.) bu barədə müəyyən məlumat verilməmişdir. Y.Seyidov qeyd edir: “*Buradakı birçə ifadə zərfdə dərəcə kateqoriyasının olmadığını göstərmək üçün kifayətdir. Yazılır: “Zərflərdə ən çox çoxaltma dərəcəsi mövcuddur və bu da, əsasən, sintaktik üsul ilə yaranır” Nəzərə alanda ki, morfoloji kateqoriya sintaktik üsulla əmələ gələ bilmir, deməli, zərflərin belə bir dərəcəsi yoxdur, əgər belə dərəcə yoxdursa, o zaman adi dərəcədən də danışmağa yer qalmır*” (6, s. 358).

Hal hazırda zərflər başqa nitq hissələrindən xeyli təmizlənsə də, bir sıra çətinliklər hələ də qalmaqdadır. Bu da zərfin çoxşaxəli olmasından irəli gəlir. Belə ki, isimlər yalnız əşyanın adını, feillər hərəkəti bildirdiyi halda, zərflər hərəkəti və əlaməti həm tərz, həm zaman, həm yer, həm də kəmiyyət, dərəcə baxımından izah edir, hətta leksik mənasına görə bir sıra zərflər isimlərdən, sifətlərdən, saylardan fərqlənir.

Türk dillərinin Orxon-Yenisey abidələri dövründə zərf hələ bir nitq hissəsi kimi tam təşəkkül tapmasa da, onu ayrıca nitq hissəsi kimi öyrənmək üçün abidələrin dilində zərf kateqoriyası kifayət qədər inkişaf etmişdir.

İstər müasir türk dillərində, istərsə də göytürk dilində bu və ya digər sözün zərfə aid olub-olmamasını təyin etmək bir qədər çətindir. Göytürk dilində tərz-i-hərəkət, keyfiyyət, kəmiyyət, zaman, yer zərflərinin işləndiyini müşahidə etmək olar (4, s. 634).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində zərfin həm mənaca, həm də quruluşca növləri aktiv işlənmə tezliyinə malikdirlər. Yəni “leksik-qrammatik söz qrupu kimi zərf KDQ-nin dilində normativ keyfiyyətdə təzahür edir” (3, s. 192).

Sadə zərflər. Zərfin ən tipik növüdür. Bəzi sözlər var ki, onlar tələffüz edilərkən yada hal-hərəkət bildirən sözlər düşür.

“Dədə Qorqud” dastanlarının dilində sadə zərflər geniş formada işlənmişdir: “*Oğlan yenə buğamın alnına yumruğuyla qatı urdı!*” (2, s. 40); “*Uzəngüyə qalqıb, qatı çəkdi, uz atdı...*” (2, s. 41).

Göründüyü kimi, “qatı” sözü bu misralarda zərf kimi işlənmişdir. Bu söz müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmişdir. Belə ki, hal-hazırda dilimizdə qatı, yəni duru sözünün antonimi kimi işlənir.

Qatı leksik vahidi qədim Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də işlənir: “*Közdə yaş kəlsər, eti də körültə sığıt kəlsər, yanturu sakıntım, katıgdi, sakandım*” (KT şm 11) “*Gözdən yaş gəlsə, köntüldən fəryad gəlsə, yanaraq düşündüm, möhkəmcə düşündüm...* *Ol ay bis yigirmikə Keyrə başı Üç birküdə tatar birlə katı tokıtdım*” (MÇ 18) “*Həmin ayın on beşində Keyrə başı Üç Bürküdə tatarlarla şiddətli döyüşdüm*” (4, s. 434).

Bu leksik vahidin müasir dilimiz üçün işlək variantı “möhkəm”, “bərk” sözləridir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da həmin sözlərin də zərf kimi işləndiyinin şahidi oluruq: “*Çobanı bir ağaca sara-sara möhkəm bağladı*” (2, s. 49); “*Dəpəgöz buyuzından bərk tutdı*” (2, s. 91).

Dastanın dilində həm *qatı*, həm də *möhkəm* zərflərini eyni cümlədə də görə bilərik: “*Qatı – möhkəm yay çəkərdi*” (2, s. 41); “*Çobanı bir ağaca sara-sara möhkəm bağladı*” (2, s. 49).

Dövrünün aktiv işlənmə tezliyinə malik olan *qatı* sözü burada sifət kimi də işlənir: “*Bir ağ tozlu qatı yay aldılar*” (2, s. 54).

Eyni zamanda təkrar formada da işlənir: “*Bir gecə döşəyində qatı-qatı inlədi, ah etdi*” (2, s. 96).

Sadə zərflərin işləndiyi nümunələrə diqqət yetirək*:

“*Çıxan can gerü gəlməz*” (s. 36); “*Qara keçə altına döşədilər*” (s. 39); “*Bərü gəlgi, başım baxtı, evim taxtı*” (s. 39); “*Babañ dedi, keyikləri qovsun, gətürsün, bənim öñümdə dəpləsün*” (s. 41); “*İlərü vardı, pay dilədi*” (s. 55); “*Dəli Qarçar eşitdi, qarşu gəldi*” (s. 57); “*Nolduñ, böylə buñaldım?*” (s. 57); “*Qız dəxi orğan gətürüb Beyrəgi hasardan aşağı salındırdı*” (s. 59); “*Boz ayğır bunda otlanub durar*” (s. 59); “*Beyrək qopuzı aldı, babasınıñ ordusına yaqın gəldi*” (s. 60); “*Yigitlərim, Əzrayilñ gözini eylə qorxutdum ki, geñ qapuyı qodı, dar bacadan qaçdı*” (s. 76); “*Öylən varub, axşam gəlmək olmaz*” (s. 80); “*Yedi gün, yedi yerə saldı*” (s. 82); “*Bəkil yuqaru baqdı*” (s. 95); “*Oğlancuğıma qarşu*

* Qeyd: Bundan sonra verilən bütün nümunələr “Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası”nın I cildindəndir.

varub soylamış görəlmiş, xanım, nə soylamış” (s. 43); “*Dirsə xan yayan, bunlar atlu yürüdü, alubanı kafir ellərinə yönəldilər*” (s. 43); “*Üç gün tamam ağırladı*” (s. 94) və s.

Bu tip sadə zərflərin iştirak etdiyi nümunələrin sayını artırma da bilərik, lakin, fikrimizcə, göstərdiyimiz cümlələr sadə zərflərin necə, hansı formada özünü göstərdiyindən xəbər verir.

Ə.Rəcəbov sadə zərflər haqqında yazır: “*Etimoloji planda göytürk dilində sadə zərf yox dərəcəsidir. Bu gün sadə kimi qəbul etdiyimiz zərflər türk dillərində tarixən düzəlmə olmuşdur. Göytürk dilində, iç, üz, il, yan, ön, tıs, im/am tipli sözlər sadə zərflərdir. Lakin bu sözlər nadir halda şəkilçi qəbul etmədən işlənir*” (4, s. 437).

Düzəlmə zərflər. İsim, sifət, say, əvəzlik və zərflərdən sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Zərf düzəldən şəkilçilərin çoxu bu gün üçün qeyri-məhsuldardır.

dan, -dən. Bu şəkilçi isim, sifət, say və zərfdən zərf düzəldir: “*Oğlañ buğamın alnından yumruğun gedərdi, yolından savuldu*” (s. 40); “*Daş Oğuz bəgləriylə Dəli Dondar sağdan dəpdə. Cilasun yigitlər Qaragünə oğlu Dəli Budaq soldan dəpti*” (s. 44); “*Anası duymadım əl altından buyurdu*” (s. 71); “*Yuqarıdan tamaşa edərdi*” (s. 81); “*Nagahandan Qaracıq çobanıñ üzərinə altı yüz kafir qoyıldı*” (s. 46); “*Bu gələn Bəkilə, sizdən öñdən mən qaçaram*” (s. 96); “*Buğamın ardından irdi*” (s. 96); “*Sıçradı kafirlər arasından çıxdı*” (s. 101); “*Dədəm Qorqud ötədən bərü gəldi*” (s. 56);

-la, -lə. “*Zamanla Oğuz genə yaylaya köçdi*” (s. 90).

-ca, -cə. “*Ğafillucə görklü başın kəsin*” (s. 96); “*Doqsan tümən-gənc oğuz ardimca gəlsün*” (s. 71); “*Varuban dəstursızca Bayındır xanın yağısın basan altmış biñ kafirə qan qusduran...*” (s. 73); “*Anuñ ardınca, görəlmiş, xanım, kimlər yetdi. Mərə, sabah şahinləri al, xəlvətcə ava binəlim*” (s. 104); “*Ağ meydanda yumrı başı tapca kəsdim*” (s. 106); “*Urduqca, böyüdi; Dəpdikcə böyüdi*” (s. 90); “*Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz*” (s. 36).

Mürəkkəb zərflər. Düzəlmə zərflərə nisbətən daha çox inkişaf etmişdi. Bu zərf formaları məhsuldarlığı ilə özünü göstərir. Mürəkkəb zərflərin işlənmə məqamlarına diqqət yetirək:

Eyni sözün təkrarı ilə düzələn mürəkkəb zərflərə daha çox rast gəlinir: “*Oğlan böylə digəc, buldur-buldur göziniñ yaşı rəvan oldı*” (s. 50); “*Gumbur-gumbur nağaralar döğildi*” (s. 52); “*Dəstmalın əlinə aldı, böğürü-böğür*

ağladı” (s. 54); “... yumru-yumru ağladı, yanıq cigərcigini dağladı” (51); “... qıyma-qıyma ağ atından çəküñ” (s. 50); “Oğlan yumruğuyla buğanın altına qıya tutub çaldı, buğa götin-götin getdi” (s. 40); “Qalqubam iki qardaş quca-quca görüşdilər” (s. 103); “Köpəkləri görəcək qas-qas güldü” (s. 57); “Ədəblə yab-yab gerü döndü” (s. 55); “Yata-yata yanımız, dura-dura belimiz qurıdı” (s. 46); “Söyləşdilər fisil-fisil” (s. 49); “Səni para-para doğrayalardı, ağac!” (s. 50); “Bu məhəldə Oğuz ərənləri alay-alay gəldi” (s. 107) və s.

Təqlidi sözlərin təkrarından yaranan mürəkkəb zərflər: “Köpək Qazanın atınıñ ayağına çap-çap düşər, siñ-siñ siñlər” (s. 48); “Gördü, kim bir yığanaq yatur, yıldır-yıldır yıldırır” (s. 90); “Qaranqu axşam olanda vaf-vaf ürən” (s. 48).

Bir-birinə yaxın və ya əks mənalı sözlərin təkrarından yaranan mürəkkəb zərflər: “Qaraca çoban zərb eylədi, qaba ağacı yeriyə-yurduyla qopardı, arqasına aldı” (s. 49); “Mərə, Uşun qoca oğlu, bu oturan bəglər, hər biri oturduğu yeri qılıcıyla-ətməgiylə alubdur” (s. 96); “Üç gün dünli-günli yortdı” (s. 101); “Yadığı-yarağıyla yola girdi” (s. 87); “İrağından-yaqınıñdan bərü gəlgil” (s. 47); “Doyunca tuqa-basa yer, əlin bögrinə urar, aydır” (s. 38); “... bu gün yarı qanda isə, gəlür” (s. 42).

Mürəkkəb zərflərə bir neçə nümunə də göstərək: “Boz atlu Xızır maña gəldi üç kərrə yaramı sığadı” (s. 43); “... köksləri dələndi, süngiləri sındı, bir-birinə alımadılar” (s. 97); “Qazan kibi pəhlivani bir savaşa üç kərrə atından yıqan Qıyan Selçik oğlu Dəli Dondar çapar yetdi” (s. 73); “İki pəhləvan olub, bir-birinə sarmaşdılar” (s. 56)

Nümunələrdən də gördüyü kimi, “Dədə Qorqud”un dilində işlənmiş sadə, düzəltmə və mürəkkəb zərflər aktiv formada özünü göstərir, normativ keyfiyyətdə təzahür edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya). Bakı: Elm və təhsil, 2010, 398 s.
2. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası, 2 cildə, I c. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2000, 622 s.
3. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası, 2 cildə, II c. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2000, 567 s.

4. Rəcəbli Ə.Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı: Bakı Universiteti, 2002, 475 s.
5. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002, 380 s.
6. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfologiya). Bakı: Bakı Universiteti, 2006, 367 s.

ADVERB AS PART OF SPEECH IN “KİTABİ-DEDE GORGUD”

İlhama Babanlı

BSU “Dede Gorgud” ETL, junior scientist

SUMMARY

Key words: “Kitabi-DedeGorgud”, adverb, part of speech, category

In all languages, an adverb is a part of speech, distinguished by its uncertainty and at the same time dynamism and great variability. Although during the period of the Orkhon-Yenisei monuments of the Turkic languages the adverb had not yet fully formed as a part of speech, the category of adverb in the language of the monuments had developed enough to study it as a separate part of speech. In the “Kitabi-DedeGorgud” language, types of adverbs, both in meaning and inn structure, have a frequency of active development. In other words, an adverb as a lexico-grammatical group of words acts in a normative capacity in the “Kitabi-Dede Gorgud” language.

НАРЕЧИЕ КАК ЧАСТЬ РЕЧИ В “КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД”

Ильхама БАБАНЛЫ

БГУ, НИЛ “Деде Горгуд” младший научный сотрудник

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Китаби-Деде Горгуд”, наречие, часть речи, категория

Во всех языках наречие–часть речи, отличающаяся своей неопределенностью и в тоже время динамичностью и большой изменчивостью. Хотя в период Орхоно-Енисейских памятников тюркских языков наречие еще неполностью сформировалось как часть речи, категория наречий в языке памятников сложилась достаточно, что бы изучать его как отдельную часть речи. В языке “Китаби-Деде Горгуд” виды наречий как по значению, так и по структуре имеют частоту активного развития. Иными словами, наречие как лексико-грамматическая группа слов выступает в нормативном качестве в языке “Китаби-Деде Горгуд”.